

Monika Tuszyńska
Uniwersytet w Białymstoku

List jako gatunek wypowiedzi – między funkcją praktyczną a estetyczną listu

Niniejszy artykuł ma na celu przedstawienie i omówienie wybranych zagadnień związanych z najważniejszymi funkcjami listu: praktyczną i estetyczną. Wymienione funkcje są zależne przede wszystkim od zamiaru nadawcy. Należy więc postawić pytanie, która z nich jest ważniejsza i w jaki sposób mogą one współistnieć w danym liście. Podstawę materiałową rozważań stanowią będą fragmenty wyekscerpowane z *Listów zebranych* E. Orzeszkowej wydanych pod redakcją E. Jankowskiego¹.

Słownik terminów literackich definiuje *list* jako ‘wypowiedź pisemną skierowaną do określonego adresata, powiadamiającą go o czymś lub nakłaniającą do jakichś zachowań, najczęściej o charakterze prywatnym’. Gatunek ten oraz jego teoria wywodzą się ze starożytności, w której cechy listu rozpatrywano szczególnie w kategoriach retoryki, a budowę wiązano ze strukturą mowy (zob. *Słownik literatury staropolskiej*). Pomimo oczywistej i wyłącznej przynależności listów do wypowiedzi pisemnych, ich „ulotność” – „okazyjność”², jeden adresat i podobieństwo w strukturze do tekstu ustnego każą szukać w ich właściwościach cech „ustnych” oraz „pisanych”, a także zastanawiać się, w jakim stopniu jest to gatunek zdeterminowany konwencją, a w jakim indywidualnym językiem i stylem nadawcy.

Teorię listu jako mowy, jako rozmowy i jako wyznania kwestionuje S. Skwarczyńska, udowadniając, że list jest odrębnym, autonomicznym ro-

¹ LZ – *Listy zebrane*, cyfra rzymska oznacza numer tomu, arabska stronę.

² „Ulotność” i „okazyjność” dotyczą w liście jednorazowego (z założenia) odczytania oraz treści adekwatnej do sytuacji nadawcy i odbiorcy, która dotyczy któregoś z nich albo obu (zob. Bartmiński 2009: 97–99).

dzajem literackim. Autorka pisze: „list jest po prostu listem, a niczym innym” (Skwarczyńska 2006: 32). Jego wyjątkowość wynika z łączenia cech właściwych gatunkom pisanych oraz cech właściwym gatunkom mówionym. Do cech gatunków pisanych zaliczamy przede wszystkim formę graficzną oraz niejednoczesność odbioru i nieobecność korespondenta. Cechami gatunków mówionych są zaś: jednokrotność, określony adresat oraz konstrukcja podobna do tekstu ustnego (Bartmiński 2009: 98). List łączy w swojej strukturze te właściwości, a nachylenie konkretnego tekstu w jedną lub drugą stronę zależy przede wszystkim od intencji nadawcy, jego stosunku do odbiorcy oraz tematu wypowiedzi. S. Skwarczyńska wymienia następujące wyznaczniki struktury listu: jego cel, osobę adresata lub grupy adresatów, stosunek wiążący piszącego z adresatem, osobę epistolografa, sytuacyjne okoliczności tworzenia listu oraz konwencje epistolograficzne (Skwarczyńska 1975: 184). Ze względu na te wyznaczniki można wyróżnić wiele odmian listu, a każda z nich jest charakterystyczna tylko dla danej, konkretnej sytuacji i nie może być wykorzystana w żadnej innej.

Korespondencja zawsze jest pisana w określonym celu, a każdy list musi spełnić konkretny zamiar nadawcy. Cel praktyczny listów oraz ich skuteczność są więc najważniejszymi cechami korespondencji: „list najczęściej zastępuje tylko bezpośrednie załatwienie interesu. Czyli po prostu nie istniałby, gdyby istniała zawsze możliwość bezpośredniego kontaktu” (Skwarczyńska 2006: 109). Najważniejszymi funkcjami listu są: komunikacja, informacja oraz „realizacja potrzeby rozmowy (czy szerzej: interakcji), ludzi oddalonych od siebie” (Kałkowska 1982: 29). Funkcje te przejawiają się w określonych aktach mowy, składających się na konkretne teksty³, w których realizowana jest określona intencja nadawcy i których rezultat stanowi dokonanie pewnej czynności (zob. Szczepankowska 2011: 10–13). Ze względu na tę intencję komunikacyjną, wyróżniamy następujące akty mowy: asertywy, dyrektywy, komisywy, ekspresywy oraz deklaratywy.

Wypowiedzi o charakterze asertywów, mające na celu przekazanie pewnych informacji na temat rzeczywistości, zaprzeczenie czemuś lub postawienie pytania, są w analizowanych listach Orzeszkowej najliczniejsze: „U nas nic nowego. Wszyscy trzymamy się na nogach, choć i przechorowujemy od czasu do czasu. Wyglądamy z tęsknotą wiosny, która na promieniu ciepłego i jasnego słońca przyniesie może trochę zdrowia i wesołości” (LZ: IX, 10). Potoczne słownictwo (*trzymamy się na nogach*), właściwe raczej mowie, a nie pismu, informuje odbiorcę o samopoczuciu pisarki i o stanie jej otoczenia.

³ A. Kałkowska pisze: „będąc tekstem, list traktowany być musi także jako zespół *aktów mowy*” (Kałkowska 1982: 6).

Asertywy mogą także służyć uzyskaniu informacji dotyczących adresata: „Czy pogłoska ta jest prawdziwą i czy mąż Twój nie miał z powodu tego jakichś kłopotów czy nieprzyjemności?” (LZ: IX, 10).

Kolejną grupą aktów mowy są dyrektywy, służące nadawcy do wywierania nacisku na odbiorcę oraz osiągnięciu konkretnej korzyści: „Jednocześnie z tym listem oddaję na pocztę 2 ruble, za które proszę Cię o kupienie dla mnie kart pocztowych. [...] karty racz przysłać w opasce pocztowej, a jeżeli wkrótce przyjedziesz, przywieź” (LZ: IX, 27).

W listach E. Orzeszkowej znajdziemy także komisywy, za pomocą których pisarka zobowiązuje się do pewnych działań: „Za miesiąc będę w Wilnie i spróbuję, ażali nie można będzie przez księgarnię naszą coś dla szkółki Waszej zebrać” (LZ: IX, 39).

Następną grupę stanowią ekspresywy, polegające na wyrażaniu przez nadawcę pewnych uczuć wobec odbiorcy: „wszystko, co uczynić mogę, to na kartce papieru powierzyć gorące życzenia szczęścia, które składam dla Was obojga” (LZ: IX, 7). W analizowanym materiale jest wiele wypowiedzi o takim charakterze, co wynika z grzecznościowego tonu większości listów: „Serdecznie dziękuję Ci za szalik, który mi się bardzo podobał, za lak, atrament i *etc.*” (LZ: IX, 14).

W analizowanym materiale nie odnalazłam deklaratywów, które służyłyby dokonywaniu zmian w rzeczywistości i miały określone konsekwencje prawne.

Liczne są natomiast fragmenty, łączące nawet w jednym zdaniu, przynajmniej dwa typy aktów mowy, np.: „Przesyłam Ci wyrazy najgorętszego współczucia i zarazem serdeczną prośbę, abyś pierwsze dni tego smutku z nami przepędzić chciała” (LZ: IX, 8).

Częste są także wypowiedzi performatywne, które eksplicytnie wyrażają intencję nadawcy i stwarzają pewną rzeczywistość, o czym świadczą czasowniki w 1 os. czasu teraźniejszego (tzw. jawne performatywy), jak np.: *proszę, dziękuję*, występujące w przytoczonych już fragmentach.

S. Skwarczyńska wymienia oraz charakteryzuje różne typy listów, które wyróżnia ze względu na ich cel (Skwarczyńska 2006: 117–130). Możemy im, *a priori*, przypisać określone typy aktów mowy. I tak: ekspresywowi będą odpowiadały listy o charakterze konwencjonalno-towarzyskim (gratulacyjne, kondolencyjne, kurtuazyjne i pozdrawiające) oraz listy z podziękowaniem i pochwalne (które S. Skwarczyńska umieszcza wśród listów urzędowych); dyrektywom z kolei przypiszemy listy z prośbą oraz polecające kogoś odbiorcy i listy w interesach; asertywom zaś będą odpowiadały listy informacyjne (urzędowe) oraz cała grupa listów przyjacielsko-intymnych. Chociaż każdy konkretny tekst listu realizuje i łączy kilka aktów mowy, to możemy

dosyć jasno określić jeden jego cel, jakby „jądro” wypowiedzi, który determinuje język, treść oraz strukturę danego listu.

Rozważania dotyczące najważniejszych – praktycznych – celów listów, każą umieścić ten gatunek (za S. Skwarczyńską) wśród gatunków literatury użytkowej. Autorka *Teorii listu* wyróżnia następujące atrybuty tej odmiany literatury: funkcjonalność (nastawienie na osiągnięcie celu) i odpowiednie właściwości, które zapewnią osiągnięcie tego celu, ekonomiczność języka, rezygnację z cech czysto estetycznych (np. ze zdobnictwa) oraz dostosowanie środków do adresata (Skwarczyńska 1975: 183).

Ta sama autorka pisze jednak o pewnych – jak sama je określa – paradoksach, świadczących o wyjątkowości listu. Najważniejszym z nich jest przynależność listu do sfery życia codziennego (o czym świadczy jego pragmatyczna funkcja). Znamy jednak dowody na to, iż list „osiąga nierzadko takie wyżyny artyzmu, że historia literatury wprowadza go w obręb literatury pięknej jako swoją chlubę” (Skwarczyńska 1975: 178). Wynika to z kolejnego celu, który według S. Skwarczyńskiej jest efektem „chęci nadania temu listowi jak największej skuteczności przez działanie estetyczne na odbiorcę” (Skwarczyńska 2006: 132).

Samo napisanie listu jest czynnością skłaniającą nadawcę do nadania wypowiedzi odpowiedniego kształtu, czyli dostosowania jej do formy pisemnej. A. Kałkowska pisze, że świadomość towarzysząca pisaniu listu każe traktować każdy z tych tekstów jako „potencjalny wytwór artystyczny” (Kałkowska 1982: 6). Ponieważ pisanie to zawsze czynność świadoma, a „list nienapisany nie jest listem” (Skwarczyńska 2006: 12) i ponieważ czynność ta awansuje list do rangi dokumentu – czyli tekstu, „do którego mogą mieć dostęp także inni” (Maciejewski 2000: 213), uczestników korespondencji widzący jako bohaterów jakiejś fabuły – możemy list rozpatrywać w kategoriach literatury.

Do najważniejszych cech tekstu pisanego musimy zaliczyć jego trwałość, która daje odbiorcy możliwość wielokrotnego czytania oraz szczegółowej analizy. Z taką sytuacją musi liczyć się także nadawca, który często – zanim taki list wyśle – nieraz go poprawia i dąży do tego, by nadać mu najbardziej odpowiednią formę. Stara się więc, adekwatnie do osoby odbiorcy, celu i tematu listu, dobrać styl tekstu. I tu może wybierać spośród stylu⁴ potocznego, artystycznego, naukowego i urzędowego.

⁴ „Styl to pewien rozpoznawalny i uporządkowany inwentarz środków, zintegrowany przez zespół określonych zasad i wyposażony w określone wartości, do których należy wiedza o świecie, określona racjonalność, swoisty obraz świata, intencje komunikacyjne” (Bartmiński 2010: 116).

Styl potoczny – ‘charakterystyczny dla ogółu, powszechnie używany, stosowany, spotykany na co dzień; codzienny, pospolity, powszechny, zwyczajny’, czyli ‘używany w codziennych sytuacjach życiowych’ (USJP) – stosowany jest najczęściej w listach o charakterze prywatnym. Słownikowa definicja przymiotnika *potoczny* zwraca uwagę na najważniejsze cechy tej odmiany stylu, właściwej naszym codziennym kontaktom i występującej w mówionej i pisanej odmianie polszczyzny. Trzeba jednak pamiętać, że w przypadku listów zawsze będzie to odmiana staranna.

Jedną z najważniejszych właściwości stylu potocznego jest jego nacechowanie emocjonalne: „Moja Złota! Zrobisz nam wielką przysługę, jeżeli to obicie dostaniemy w przyszły poniedziałek lub wtorek...” (LZ: IX, 11); „Wandecze pocałunek serdeczny, czy Cześć kartkę moją otrzymał? Jak zdrowie tatusia i mamy?” (LZ: IX, 147). Każdy z przytoczonych fragmentów charakteryzuje się stylem potocznym, „odzwierciedlającym potoczność życia” (Skwarczyńska 2006: 324) i wynikającym z bliskości życia i listu. Znajdujemy więc w zacytowanych fragmentach wyrazy wartościujące oraz nacechowane emocjonalnie, takie jak zdrobnienia i wykrzyknienia. W innych listach E. Orzeszkowej pojawiają się także zgrubienia, liczne powtórzenia oraz wyrażenia tworzone okazjonalnie.

W stylu artystycznym najważniejsze jest natomiast podporządkowanie użytych środków językowych funkcji estetycznej. Oto fragment korespondencji skierowanej do Józefa I. Kraszewskiego: „W ciszy wiejskiego zakątka Litwy, otoczona zupełnym milczeniem, patrzyłam przez okno na płynące w górze chmury jesienne i słuchałam wiatru, który przelatywał pod niebem, niosąc szum puszczy naszych, gdy – jakby głos z dalekiego świata – doszedł do mnie list Pana. Z prawdziwym wzruszeniem odczytałam jego wyrazy. – Któż zacnie myślący w kraju nie uznał i nie uczcił Pana zasługi? – i kogóż by nie wzruszył serdecznie mimowolny jęk drgający w Jego poważnym a smutnym słowie?” (LZ: VI, 7). Możemy mówić w tym wypadku o stylu artystycznym z powodu świadomego stosowania przez autorkę środków stylistycznych oraz dbałości o dobór słownictwa.

W listach, które dotyczą omówienia jakiegoś tekstu – czy to E. Orzeszkowej, czy innego pisarza, a skierowanych głównie do redaktorów i wydawców – znajdują odbicie niektóre cechy stylu naukowego. Oto fragment charakteryzujący się właściwą mu jasnością, zwięzłością oraz logiką wywodu: „Z tego wszystkiego wnoszę, że redaktor ma prawo cenzurować tylko ogólną tendencją pisma i ogólne jej obrobienie i jeśli te nie zgadzają się z duchem i dążnościami pisma, które redaguje, odrzucać całkiem powieść. Co zaś do wszelkich szczegółów, sposobu, w jaki autor bierze się do przedstawienia rzeczy, pojęć psychologicznych itp. rzeczy – autor tylko przed publicznością odpowie-

działny być powinien. Stąd wynika, że powieść może być albo całkiem odrzucona, albo przyjęta, ale nigdy nie powinna być poprawiana...” (LZ: I, 34–35).

Należy tutaj wspomnieć jeszcze o – wyróżnionej przez S. Skwarczyńską – całej grupie listów urzędowych, czyli: listach w interesach, informacyjnych, w sprawach państwowych, listach z prośbą, z podziękowaniem, listach polecających i pochwalnych (Skwarczyńska 2006: 117 i n.). W analizowanym przeze mnie materiale nie występują, typowe dla stylu urzędowego, listy skierowane do instytucji. Mamy raczej do czynienia z adresowanymi do znajomych listami, w których treści zawarte są jakieś sprawy oficjalne czy „interesy”. Oto przykład: „Jeżeliby można znaleźć wydawcę, który by mi gotówką za to powtórne wydanie zapłacił, byłby to naturalnie obrót rzeczy dla mnie najpożądany, cyfrę zaś, to jest ustanowienie jej, zdałabym w podobnym razie w zupełności na sąd Pana i co byś Pan w tej mierze uważał za stosowne i należyte, ja uważałabym za takież. W każdym tylko razie prosiłabym o 20 egzemplarzy dokonanego wydania. Jeżeli zaś podobny wydawca nie znajdzie się, każda inna forma czy to umowy, czy wykonania odbitki, jakie Pan zawrzeć czy uczynić zechcesz, znajdzie u mnie zatwierdzenie wraz z podziękowaniem” (LZ: I, 73).

Przytoczony fragment dowodzi użyteczności listu – na pierwszy plan wysuwa się tutaj funkcja czysto pragmatyczna. Autorka chce, dzięki listowi, uzyskać coś dla siebie i w tym celu go pisze. Cechą praktyczną listów jest więc ich uczestniczenie w życiu codziennym człowieka, służą one bowiem interesom nadawcy. Takie właśnie podporządkowanie wszystkich cech listu funkcji praktycznej podkreśla S. Skwarczyńska w swojej *Teorii listu* i umieszcza list wśród literatury użytkowej (stosowanej).

Nierzadko jednak treść listu, zwłaszcza prywatnego, odbiega od zamierzonego celu. W jednym liście może być poruszonych wiele kwestii: i zwrócenie się z jakąś sprawą, i opisanie własnej sytuacji. Oto fragment listu, w którym E. Orzeszkowa opisuje swojemu wydawcy – przyjacielowi – postępy w pisaniu powieści: „Po długim jednak zastanowieniu się nad ogółem przedmiotu i szczegółami obrobienia uznałam, że przez skrócenie rzecz tylko skorzystać może i że w trzech zawarta częściach nabierze lepszego, artystycznego zaokrąglenia. Całość powieści zawierać będzie około 120 arkuszy, to jest prawie dwa razy tyle co *Ostatnia miłość*” (LZ: I, 39–40).

Dalej, w tym samym liście, autorka umieszcza opis swojej aktualnej sytuacji i stanu emocjonalnego: „Książki i pióro są nieodstępnymi i wiernymi przyjaciółmi moich wszystkich dni – przy nich i z nimi smętnie, lecz spokojnie patrzę na przeciągające nad domem ciężkie chmury jesienne i w długie wieczory, ciągnące się długo za północ, słucham szalejących wkoło ścian wichrów i plusku kropel deszczowych” (LZ: I, 40).

We fragmencie drugim znajdujemy dosyć różnorodne słownictwo, które nie jest właściwe tekstom mającym spełniać wyłącznie funkcję użytkową – bliżej mu bowiem do cech literackich, czyli „właściwych literaturze pięknej” (USJP). Bogatsze słownictwo i właściwie „nieograniczoność” pod względem formalnym odróżniają teksty o funkcji estetycznej od tych o funkcji czysto praktycznej.

Teksty literackie ujawniają także osobisty punkt widzenia autora, ich celem nie jest powiadamianie o obiektywnych stanach rzeczy, raczej kreowanie umownej rzeczywistości (Bartmiński 2009: 117) lub – jak w przypadku listów – opisywanie subiektywnie postrzeganego świata. Ponadto sposób opisu tej rzeczywistości powinien być jak najpiękniejszy i służyć także potrzebom duchowym⁵.

Prowadząc rozważania nad cechami praktycznymi i estetycznymi listu trzeba odnieść się do uniwersalnej opozycji między potocznością a poetyckością. Jest to „opozycja oparta na znanej wszystkim językom i kulturom różnicy między życiem a sztuką, między działaniami praktycznymi a magicznymi” (Bartmiński 2010: 129). List jest na pograniczu tych wariantów albo też dokładnie w środku osi, na której jednym końcu umieścimy literaturę użytkową, na drugim zaś – piękną. Nadawca może przesunąć swój tekst w wybraną stronę, dokonując wyboru zgodnego z jego koncepcją podporządkowaną intencji, stosunkowi do odbiorcy oraz tematowi listu.

Źródła

- Orzeszkowa E., 1954, *Listy zebrane*, red. E. Jankowski, t. 1, Wrocław.
–, 1967, *Listy zebrane*, red. E. Jankowski, t. 6, Wrocław.
–, 1981, *Listy zebrane*, red. E. Jankowski, t. 9, Wrocław.

Literatura

- Bartmiński J., Niebrzegowska-Bartmińska S., 2009, *Tekstologia*, Warszawa.
Bartmiński J., 2010, *Styl potoczny*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, wyd. 3, Lublin, s. 115–134.
Kałkowska A., 1982, *Struktura składniowa listu*, Wrocław.
Maciejewski J., 2000, *List jako forma literacka*, [w:] *Sztuka pisania*, red. J. Sztachelska, E. Dąbrowicz, Białystok, s. 211–218.

⁵ Według S. Skwarczyńskiej cele estetyczne służą tylko lepszemu osiągnięciu celów praktycznych: „cel nadania temu listowi jak największej skuteczności przez działanie estetyczne” (Skwarczyńska 2006: 132).

Skwarczyńska S., 1975, *Wokół teorii listu (Paradoksy)*, [w:] *Pomiędzy historią a teorią literatury*, Warszawa, s. 178–186.

—, 2006, *Teoria listu*, Białystok.

Sławiński J., 1998, red., *Słownik terminów literackich*, wyd. 3, Wrocław.

Słownik literatury staropolskiej, 1998, red. T. Michałowska, wyd. 2, Wrocław.

Szczepankowska I., 2011, *Semantyka i pragmatyka językowa*, Białystok.

Uniwersalny słownik języka polskiego, 2003, red. S. Dubisz, Warszawa (USJP).

Letter as a speech genre – between the practical and the aesthetic function of the letter

Summary

Uniqueness of a letter as a type of expression makes us try find in it practical and esthetical features, and to ask how they can coexist it that letter. Every particular text is proper for the communication situation, and its overriding goal is to implement a certain intention of the sender. Functions of the letter manifest in certain speech acts, which are analyzed in the article with reference to the letters of E. Orzeszkowa. Every letter is a compilation of some speech acts, but the overriding goal of the text determines its structure, language, contents and style. Because of the location of the letters between speech and writing, colloquial style is the most frequent, but the wish to give them features specific to belles lettres indicates a need to analyze, apart from the practical function, also their aesthetical function. The analysis of epistolography of E. Orzeszkowa leads to the conclusion that only the sender and his/her intentions determines the choice of the style and its dependence on the particular function.

Key words: Eliza Orzeszkowa, epistolography, practical function, aesthetic function, speech act

Słowa-klucze: Eliza Orzeszkowa, epistolografia, funkcja praktyczna, funkcja estetyczna, akt mowy